

УДК 821.162.1

Ольга Злотник-Шагіна

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ПРОЗА У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ІВАНА ФРАНКА

У статті досліджується феномен української барокової прози у науковому дискурсі Івана Франка. Зокрема, розглядаються особливості інтерпретації вченим виділених ним спеціально-козацької та схоластично-вченої груп. Акцентується на формуванні та утвердженні у бароковій прозі національної ідеї. Показано багатоаспектність і неоднозначність інтерпретації вченим цього явища.

Ключові слова: Іван Франко, барокова проза, науковий дискурс, національне начало, спеціально-козацька і схоластично-вчена групи.

Złotnyk-Szagina Olha. Ukraińska proza barokowa w naukowym dyskursie Iwana Franki. W artykule bada się fenomen ukraińskiej prozy barokowej w naukowym dyskursie Iwana Franki. W szczególności, rozpatrują się właściwości interpretacji badaczem wydzielonych przez niego specjalnej kozackiej oraz scholastycznie-uczzonej grup. Uwaga akcentuje się na kształtowaniu i utwierdzeniu w barokowej prozie idei narodowej. Pokazano wieloaspektowość i niejednoznaczność interpretacji badaczem tego zjawiska.

Słowa kluczowe: Iwan Franko, proza barokowa, naukowy dyskurs, narodowy początek, specjalna kozacka i scholastycznie-uczona grupa.

Złotnyk-Shahina Olha. Ukrainian Baroque prose in the scientific discourse of Ivan Franko. In this article the phenomenon of the Baroque Ukrainian prose in the scientific discourse of Ivan Franko is investigated. Partly, the specific of the interpretation by the investigator of special groups (special Cossack and scholastic scientific) is analyzed. It is underlined the formation and assertion the national idea in the Baroque prose. It is presented the multidimensionality and ambiguity of the interpretation of this phenomenon by scientist.

Key words: Ivan Franko, Baroque prose, scientific discourse, national idea, special Cossack and scholastic scientific groups.

Дослідження феномену прози епохи бароко займає одне з визначальних місць у наукових студіях І. Я. Франка. Загалом дослідник цікавився такими питаннями, як особливості її ідейно-тематичного спектру, суспільні та громадські функції, роль і значення у культурно-літературному процесі, генетичні зв'язки з літературами інших європейських народів.

Особливий науковий інтерес викликає у Франка література часів національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. Дослідник запропонував власний підхід до цього письменства, запропонувавши та обґрунтувавши його поділ на дві групи: спеціально-козацька група і схоластично-вчена група. «Витвором» козацьких рухів учений називає літописи Самовидця і Самійла Величка, хронічки та мемуари Ханенка, Марковича, різні «козацькі записи», які, на думку Франка, до історії літератури «належать поперед усього як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того

духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях» [8, с. 59].

До складу «ученої літератури», що творилася у такому видатному осередку, як Києво-Могилянська колегія (академія), Іван Франко відносить постаті Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Інокентія Гізеля, Симеона Полоцького, Дмитра Туптала, Варлаама Ясинського, Феофана Прокоповича, вченість яких називає «схоластичною», відірваною від життя, такою, що не мала практичної користі.

У статті «Українсько-руська (малоруська) література (1898–1899)» Іван Франко робить узагальнюючий висновок про те, що яскравою тенденцією у процесі розвитку української літератури стало утвердження саме національного начала, національної традиції. Дослідник зазначає: «Переглядаючи всю історію південно-руської літератури до кінця XVIII ст., бачимо, що в ній потроху — наскільки це було можливо при безнастанних лихоліттях і при нестачі правильно організованої освіти крізь глибоку верству наслідування пробиваються самостійна духовна праця, живий погляд на потреби народу, завдання літератури і пов'язана з ними жива мова» [8, с. 80]. Франко надає особливо важливого значення цій традиції, підносячи її за суттєвий внесок у національну народність і державність. Передусім ця тенденція наявна у полемічній літературі, спрямованій на утвердження і захист української православної церкви. Тому вона сповнена «живим всенародним інтересом». Крім того, ця тенденція яскраво виявляється також у козацьких літописах, світській поезії та прозі, драматичних творах.

Іван Франко вважає, що порівняно з тогочасною західноєвропейською літературою українські письменники були «ретроградні», оскільки просвічували Русь не стільки тим, що у тогочасній Західній Європі складало основу освіти, а більше застарілою схоластикою, тим, що вже себе віджило. Франко називає причину цього феномену — тривалі тогочасні війни, які призвели до знищення на території правобережної України, зокрема і передусім у Києві, осередків духовного і літературного життя.

У тій складній для України ситуації, коли духовність і культура перебували у кризовій ситуації, своєрідним проривом стала національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. У результаті Київ знову перетворився на один із видатних центрів освіти, культури, духовності. Крім того, він суттєво вплинув своєю діяльністю і на Москву, куди поїхало працювати багато наших діячів, зокрема Єпифаній Славинецький, Дмитро Туптало, Феофан Прокопович. Аналізуючи твори цих письменників, Іван Франко спостерігає у них механічне поєднання латинсько-єзуїтських прийомів з православним змістом. Зокрема, це спостерігається у «Четьях-Мінеях» Дмитра Туптала. Загалом Франко називає цю літературу шаблонною, відірваною від життя, занадто теологічною, схоластичною. Письменникам Лазарю Барановича та Іоанікію Галятовському він докоряє тим, що вони більшу частину своїх творів написали польською мовою. Підкреслюючи певною мірою незалежне становище української історіографії, Іван Франко дуже прихильно оцінює історичні твори Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, літописи Чернігівський і Густинський, мемуари Ханенка і Марковича, інші хроніки вихованців Києво-Могилянської академії.

Слід зазначити, що досить несправедлива оцінка творчості письменників київської школи другої половини XVII–XVIII століть подана Іваном Франком у «Нарисі історії українсько-руської літератури», зумовлена його суб'єктивним підходом до оцінюваного матеріалу. Так, дослідник пише, що «Київська православна академія була заснована на взірці єзуїтських колегій і ведена наскрізь схоластичною методою, яка тоді навіть у Польщі була вже перестарілою. Отим-то не диво, що вона не виховала ані одного визначного письменника і ані одного сильного характеру, а натомість наплодила велику масу учених, що понесли свої услуги в Московщину, або таких многопишущих слабодухів, як оба чернігівські єпископи Лазарь Баранович і Іван Максимович, що тратили доходи своїх єпархій і вижебрані у московських царів суми на друкування величезних томів пустих проповідей або віршів» [8, с. 241].

Такий загальний підхід визначив часто суперечливі та необ'єктивні оцінки з боку І. Я. Франка діячам Києво-Могилянської академії. Наприклад, характеризує феномен Іоанікія Галятовського, дослідник називає його «найвизначнішим письменником» і водночас «талановитим дилетантом», оскільки той звертається до широкого кола тем, які фактично не пов'язані з інтересами українського народу. Франко називає його популяризатором і компілятором нікому не потрібних фактів і відомостей, аматором і збирачем легенд та оповідань, полемістом, який «поборює різні духовні вітряки», проповідником, який оздоблює свої твори «різнорідними фацеціями та псевдовченими екскурсами з символічним толкуванням». Франко обстоює тезу про те, що збірка проповідей Іоанікія Галятовського «Наука о зложенню казанья» здобула популярність не тому, що мала проповідницьку чи етичну цінність, а тому, що містить багато белетристичних і фантастичних прикрас. Те ж саме дослідник стверджує і про збірку письменника «Небо новое» (1665).

Видатним проповідником епохи бароко називає Іван Якович Франко Антонія Радивиловського, автора збірок проповідей «Огородок Марії Богородиці», «Вінець Христов» (1688). Він пише: «Майже всі казанья Радивиловського належать до типу так званих символічних, де на основі принагідного цитування порівнюється святого з якоюсь міфічною або біблійною особою або з якимсь твором природи, і з такого порівняння більше або менше вимушеним способом витягається моральна наука» [8, с. 242]. Власне, дослідникові імпонують такі риси художнього мислення, як символізм, алегоризм, метафоричність та інших. Згадує також Іван Франко постаті Симеона Полоцького, Дмитра Туптала, Єпифанія Славинецького, Феофана Прокоповича. Останнього називає «визначним політиком, що був одним із головних діячів петровської реформи, яку пропагував у своїх численних проповідях» [8, с. 243].

Говорячи про Інокентія Гізеля, Іван Франко наголошує на його авторстві «Синописа», що був протягом тривалого часу підручником історії в Україні та «північноруських школах». Слід зауважити, що сучасні науковці заперечують авторство Гізеля щодо цього твору. Критично Франко ставиться до того, що автор «Синопису» подає переважно фантастичні відомості про походження Русі та Московщини, що були запозичені з латинських і польських джерел, про інші іс-

торичні події говорить досить поверхово. Неприйнятним для Івана Франка є те, що автор нічого не згадує про Хмельниччину, оскільки сам дослідник не раз підкреслював те, що вона стала важливим етапом у формуванні української нації та її літератури.

У «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко говорить про літописи XVI–XVIII століть, називаючи їх результатом «розбудження національного почуття», Люблінської та Брестської уній. Він наголошує, що серед «українських писань про сі часи — найважливіші записки безіменного Самовидця, літопис Граб'янки і літопис Самійла Величка, написаний уже в XVIII віці на підставі старших записок з доданням скороченого перекладу поеми Твардовського» [8, с. 251]. Крім того, кращими витворами епохи називає дослідник видання «духовно-поучительні», наприклад «Іфіка ієрополітика» (1712) і «Народовіщаніє» (1756). Франкові імponує те, що вони були укладені близькою до народної мовою, супроводжувалися різноманітними легендами, ілюстраціями, що робили їх легкими і зрозумілими для сприйняття. Також згадує Іван Франко такий яскравий зразок паломницької прози XVIII століття, як «Мандри» Василя Григоровича-Барського, що побачили світ 1778 року. Іван Франко наголошує на тому, що у літературі цього періоду спостерігається певний рух, суть якої полягає у прямованні від релігійної тематики до все більшого утвердження та поширення суто світського спрямування літературних текстів.

У розділі «Українська література другої половини XVII ст.» в «Історії української літератури» дослідник фактично заперечив усе те позитивне, що було сказане ним раніше стосовно цього періоду. Так, творчість відомих письменників Києво-Могилянської академії представлено досить необ'єктивно, у негативному світлі. Іван Якович Франко наголошує на тезі про те, що друга половина XVII століття для України була «добою великої кризи на політичному і соціальному полі», а народно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького призвела Україну до «тяжкої руїни і політичного безсилля» [7, с. 308]. Говорить він також про виникнення нової культури та нової інтелігенції, яка разом із козацтвом прямували «назустріч новому західноєвропейському гуманізму і демократизму й кидали сім'я нового національного відродження України» [7, с. 309]. Саме внесок літератури у національне відродження і становлення України Франко вважає тим чинником, який найбільшою мірою визначає значущість певного автора чи твору для історії української літератури. Упередженими і помилковими є твердження Франка про те, що Києво-Могилянська академія була для України «не джерелом освіти і розвою, а затхлою багнюкою, що ширила духовну деморалізацію, пасивність і протрацію замість піддержувати духа ініціативи і критицизму», що переважна більшість її діячів «застрягла з вухами в мертвім схоластизмі, в повній бездіяльності ума й серця, в повній безкритичності думки» [7, с. 311].

Загалом літературу другої половини XVII століття Франко оцінював значно нижче, ніж літературу попередньої епохи. Він характеризував її як таку, що заглиблена в академічну схоластику, багато творів компілятивних, не містять жодного, навіть найменшою мірою виявленого індивідуального авторського начала. Іван Яковим неодноразово і послідовно наголошував на тезі про те, що більшість книг

цього часу не мають жодної літературної вартості. Говорячи про ораторсько-проповідницьку прозу Іоанікія Галятівського він стояв на тому, що вона прикрашувалася тільки напханими з чужих джерел оповіданнями, легендами, анекдотами, прикладами псевдовченості. Також необ'єктивно характеризував Іван Франко прозову спадщину цього письменника. З масиву проповідницької прози Лазаря Барановича І. Я. Франко виділяв його листування, вважаючи значущим для розвитку української літератури. Натомість блискучу книгу письменника «Лютня Аполлонова», що має дійсно високу літературну вартість, називав «пустою», такою, що не має навіть «зеренця поезії». На нашу думку, такий упереджений підхід Франка до ряду пам'яток епохи бароко зумовлений тим, що ці тексти не робили безпосереднього внеску у справу національного відродження України, вони стояли осторонь активних суспільно-політичних процесів. Натомість дослідник дійсно значущими і важливими для розвитку письменства вважав твори, які мали яскраво виражене національне спрямування, ідейний спектр яких був підпорядкований державній справі.

Так само дискусійними є думки Івана Франка щодо історично-мемуарної прози другої половини XVI — першої половини XVIII століть. Загалом він говорить про неї лише у зв'язку з образом і феноменом «Хмельниччини», що був створений у давній українській поезії та прозі, зокрема літописах Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, мемуарних творах Маркевича і Ханенка. Особливо Іван Якович акцентує увагу на так званій «легенді про Хмельниччину», яку вважає цікавим і важливим явищем для літератури. На його думку, її значущість і вага полягає у тому, що Хмельниччина змогла збудити запал і патріотизм у широких кіл населення України.

Учений наголошує: «Отся грандіозна конструкція Хмельниччини, конструкція більше літературна, ніж історична, була, на мою думку, головною заслугою козацьких літописів. З чисто історичного боку вони мало чим вибігають понад досить механічні зводи фактів, браних із різних більш або менш чистих джерел, польських поем та мемуарів або усних козацьких традицій. І з мовного погляду вони стоять невисоко: Грабянка пише досить твердою церковщиною, аж при кінці літопису, де він тратить свій прагматичний зв'язок і робиться реестром різнорідних уриваних фактів, язик його більше зближається до народної мови. Величко як історик загалом мало критичний, пильний компілятор усяких легенд та вигадок, а його мова — невідрадний зразок тої канцелярської мішаної мови, що розвивалася була ще від часів Хмельницького при гетьманських канцеляріях» [7, с. 332]. Як бачимо, Франка сам об'єктивно визнає літературні та суто художні недоліки цих текстів, критично вказуючи на них. Але це у його розуміння жодним чином не применшує ваги цих творів, адже вони виступають носіями патріотичних і національно-державних ідей. А це в інтерпретації дослідника є значно важливішим, ніж суто художньо-естетичні характеристики.

Загалом же варто зауважити, що упереджена оцінка літератури, яка була втворена переважно у стінах Києво-Могилянської академії, свідчить здебільшого про позитивістські погляди самого Івана Франка. Таким чином можна говорити про те, що у плані аналізу та характеристики книжності Києво-Могилянської ака-

демії він продовжує традицію М. Сумцова, який дав суто негативні оцінки явищу поширення нового типу світогляду, заміни старої «греко-слов'янської культурної традиції «латино-польською», ренесансно-бароковою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. — К.: Наукова думка, 1988. — 320 с.
2. Скупейко Л. Іван Франко про творчу індивідуальність письменника. — К.: Наукова думка, 1986. — 134 с.
3. Сліпушко О. Діалог двох методологій. Володимир Перетц в оцінці Івана Франка // Українська мова та література. Число 36 (388), вересень. — 2004. — С. 36–38.
4. Франко І. Етнологія та історія літератури // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 29. — 1981. — С. 273–282.
5. Франко І. Задачі і метод історії літератури // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 41. — 1984. — С. 7–16.
6. Франко І. Із старих рукописів // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К.: Наукова думка, 1976–1986. — Т. 29. — 1981. — С. 348–402.
7. Франко І. Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. — К. Наукова думка, 1976–1983. — Т. 40. — 1983. — С. 7–370.
8. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наукова думка, 1976–1983. — Т. 41. — С. 194–470.